

U wordt door niemand verwacht

M I C H A L C I T R O E N

U WORDT DOOR
NIEMAND VERWACHT

Nederlandse joden na kampen en onderduik

ALFABET UITGEVERS

2021

Tweede, herziene en uitgebreide druk

© 1999, 2021 Michal Citroen

Omslagontwerp bij Barbara

Omslagbeeld Emmy Andriessse, Universiteitsbibliotheek Leiden/

Joost Elffers

Auteursfoto Peter Arno Broer

Typografie binnenwerk Perfect Service

ISBN 978 90 213 4006 7

NUR 680

alfabetuitgevers.nl

Alfabet Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Voorwoord: De nasleep *door Jessica Voeten* 7

Woord vooraf 11

Inleiding 23

1. De voorbereiding op de bevrijding 33
2. De bevrijding 49
3. De repatriëring 67
4. Ontvangst in Nederland 89
5. Terug 124
6. Verder leven 164
7. Rechtsherstel 221
8. Oorlogspleegkinderen 308
9. Het vervolg 344
10. Herinnering 379
11. Tot slot 410
12. Nawoord 429

Literatuur 433

Beeldverantwoording 444

Lijst van geïnterviewde personen 445

Voorwoord: De nasleep

Uit een volgepakte zaal in het Verzetsmuseum in Amsterdam klonk op een middag in februari 2020 een zachte stem op. Een oude dame vertelde dat ze als jonge overlevende van de jodenvervolging enige tijd na de bevrijding de spullen kon terugkrijgen die haar ouders tijdens de bezetting bij kennissen hadden achtergelaten. De ouders waren gedeporteerd en vermoord. De bewaarders gaven de spullen graag terug. Wel diende de dochter ervoor te betalen. Ze had aan de voorwaarde gehoor gegeven, want de huisraad en enkele kleinodiën waren haar dierbaar. Vele jaren kostte het haar om het geëiste bewaarloon te voldoen. Tal van aanwezigen schepten moed uit deze getuigenis en beschreven hun eigen pijnlijke ervaringen met ‘bewariërs’, het onderwerp van de bijeenkomst. Diezelfde middag ontkiemde opnieuw het plan voor een herdruk van *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (1999) nadat een van de vertellers aan Michal Citroen had gevraagd of haar boek nog verkrijgbaar was.

Secuur en met gevoel voor de ontluisterende facetten reconstrueert de auteur de kille ontvangst van het schamele aantal overlevenden van de jodenvervolging. In het hoofdstuk ‘Rechtsherstel’ komt ook het gegeven van de ‘bewariërs’ ter sprake. ‘Die spullen vertegenwoordigden iets van onschatbare waarde. Het waren de enig tastbare herinneringen,’ constateerde Cor Verbiest, een van de vele getuigen die Michal

Citroen heeft gesproken. De ex-verzetsman en voormalig politiemann vertelde dat hij probeerde om teruggekeerde joden te helpen hun eigendommen los te krijgen van de bewariers en hoezeer hij werd tegengewerkt door de compassieloze ambtenarij, tot op het hoogste niveau.

Zo ver verscholen in het collectieve geheugen als de Duitse bezetting voor veel Nederlanders inmiddels zal zijn, zo aanwezig blijft de oorlog en de nasleep voor de nazaten van de direct betrokkenen. Verspreid door het land bevinden zich verweesde voorwerpen, in aantal zo omvangrijk dat er onmogelijk een getal op te plakken valt. Naar het merendeel zal destijds nooit geïnformeerd zijn, gewoonweg omdat er geen overlevenden meer waren, noch erfgenamen die navraag konden doen. Naar een kleiner deel van deze onheuse onderpannen, in vertrouwen achtergelaten, wordt nog altijd verlangd, zoals ook bleek uit de persoonlijke verhalen op die middag in het Verzetsmuseum. De aanleiding betrof een merkwaardig voorval.

Toen de P.C. Hooftprijs voor verhalend proza 2019 werd toegekend aan Marga Minco, mijn moeder, kreeg haar op autobiografische feiten gebaseerde korte verhaal *Het adres* uit 1957 een onvoorziene epiloog. In het verhaal tracht een jonge vrouw kort na de bevrijding de huisraad terug te krijgen die haar ouders tijdens de bezetting in bewaring hadden gegeven bij kennissen. Haar poging wordt, op zijn zachtst gezegd, niet op prijs gesteld. Tegen het slot van het verhaal stelt de vertelster vast: ‘de voorwerpen die in je herinnering verbonden zijn met het vertrouwde leven van vroeger, verliezen eensklaps hun waarde wanneer je ze, uit hun verband gerukt, terugziet in een vreemde omgeving.’ De bestuursvoorzitter van de Stichting P.C. Hooftprijs bleek een kleinzoon te zijn van de ‘bewariërs’ uit dit verhaal. Tot zover de ontknoping van een oude geschiedenis, of toch niet helemaal?

Het vervolg is niets meer dan een nasleep, maar ook niets minder. De menora zat in een plastic tas van een gerenomeerde hoofdstedelijke boekhandel. Een behulpzame kennis wierp zich op als tussenpersoon. Na ontvangst verpakte hij de zevenarmige kandelaar in bubbeltjesplastic en leverde de tas af, nog dezelfde dag. Er waren geen mededelingen gedaan. Sprekende details ontbreken dus, of het moet zijn dat de menora op een meidag in 2020 tweemaal een fietstocht meemaakte, in een plastic tas.

Het is geen bijzondere menora, niet speciaal bewerkt of kostbaar. Is dit de menora die toebehoorde aan de ouders van mijn moeder? Het valt niet met zekerheid vast te stellen. Het verweesde voorwerp geeft niets prijs, biedt geen zicht op zijn verleden. Familiebezit of niet: wat te doen met een restitutie die ruim driekwart eeuw over de houdbaarheidsdatum heen is en die de bijvangst is van een literaire bekroning?

Er zit niets anders op dan er een nieuwe waarde aan toe te kennen. De menora moet uit de plastic tas worden gehaald en opgesteld in het virtuele warenhuis van verdwenen herinneringen. Als de ontelbare verbeurde voorwerpen konden spreken, zouden hun stemmen opklinken in een kakofonie van vooroorlogse ervaringen. Theekopjes proeven de monden weer die uit hen dronken, couverts voelen de handen weer die met hen aten, gordijnen bewegen weer open en dicht en de menora licht weer op bij het feestelijk aansteken van de kaarsen. Ruim driekwart eeuw bleef de menora in oneigenlijk bezit, gewoon omdat het mogelijk was. Vooruit dan maar, het vergrijp is verjaard.

En toch. Nieuw onderzoek vroeg om een herziene uitgave van *U wordt door niemand verwacht*. Michal Citroen stelt vast hoezeer het verleden nog altijd aanwezig is, als de huisraad en kleinodiën waaraan de herinnering blijvend is bij volgen-

de generaties. De (na)geschiedenis die ze beschrijft, blijft actueel, omdat ze de werking blootlegt van een maatschappij die geen verantwoording aflegt en geen inlevingsvermogen toont.

Jessica Voeten

Woord vooraf

‘...dat ze nog lang en gelukkig leefden...’

Wanneer ik bij mijn grootouders logeerde, vroeg ik, in plaats van om voorgelezen te worden, elke keer om hetzelfde verhaal. Het was een ritueel geworden. Net zoals het beschuitje met rozenbotteljam bij het ontbijt, de verstopte reep chocolade in de auto als hij mij kwam halen en de avondwandeling langs onze bomen in de buurt. Ik nestelde mij dan in de flanelen lakens, mijn grootvader luisterde op de rand van het bed mee en in mijn oma's stem klonk steeds weer dezelfde emotie.

Ze stond een paar weken na de bevrijding 's avonds in de keuken te koken. Dat kon ze goed, koken. Maar er was niet veel te eten. Alles was nog op de bon. Het was heerlijk weer, de zon scheen en het raam stond open. Ze vond het toen ook al rustgevend om naar de vogels te luisteren en het was net alsof de mezen in de tuin, na het vertrek van de moffen, weer met extra energie tjlpten. Ze hoorde iemand langslopen. Die stond bij haar raam stil en zei, alsof het de gewoonste zaak van de wereld was: 'Ik moet je waarschuwen van je man. Ik zag hem verderop in de straat.' De koekenpan liet ze van schrik uit haar hand vallen. Zonder iets tegen de man te zeggen, rende ze, met haar schort nog aan, de straat op. De deur liet ze gewoon openstaan. Het kon bijna niet waar zijn. In haar hart

hoopte ze 24 uur per dag dat hij terug zou komen. Maar ze rekende nergens meer op. Niemand had sinds zijn vertrek ook maar iets van hem vernomen. Ze vloog de hoek om en rende als een wilde over straat. Ergens in de verte zag ze een man lopen. Met een hoed op, een pak aan, een tas om zijn schouder en een bruinverbrand gezicht. Net iemand die rustig naar huis wandelde, na een dag werk.

Wanneer ze hier was aangekomen in het verhaal, moesten mijn grootvader en ik altijd lachen. We zagen haar dan in gedachten rennen met dat schort, wilde haren en een pollepel in haar hand. Huilend van geluk vloog ze in z'n armen. Van de mensen die langsliepen, trok ze zich niets aan. Niemand keek ook verbaasd. Dat gebeurde in die tijd wel vaker, zulke tafereelen op straat. Even later liepen ze gearmd samen naar huis. Het sprookje was afgelopen en ik kon rustig gaan slapen. Mijn opa was teruggekomen uit het kamp en alles was weer in orde. Dat ze nog lang en gelukkig leefden, dat wist ik, want nergens was het zo goed als bij hen.

's Ochtends tijdens het tandenpoetsen stond mijn grootvader zich altijd naast mij te scheren. Van jongs af aan was ik vertrouwd met de tatoeage van zijn kampnummer op zijn arm. Ik vroeg er nooit naar. Dat leek mijn oma verstandiger. Van mijn vader wist ik dat hij in Auschwitz was geweest. Ik kan me niet herinneren wanneer ik me bij het horen van dat woord iets ging voorstellen. We spraken overal over, mijn grootvader en ik, maar niet over Auschwitz. De kinderlijke behoefte om telkens weer het verhaal van zijn thuiskomen te horen, had hem ontroerd, maar jaren later vond hij het nodig om mij de waarheid te vertellen. Niet alleen over het kamp, maar juist over de terugkeer. Mijn illusie dat het allemaal weer goed was gekomen na die omhelzing op straat, moest worden rechtgezet. Het was niet zoals in een sprookje. 'Je moet goed begrijp-

pen dat de ellende toen nog lang niet was afgelopen.’ Ik zie hem in gedachten nog zitten in zijn eigen stoel, die na zijn dood naast mijn bureau heeft gestaan tot hij uit elkaar viel. Zoals altijd met een sherryglas en zoutjes naast hem op het bijzettafeltje, Vivaldi op de achtergrond, mijn oma kokend in de keuken en zijn sigaartjes binnen handbereik.

Weer later – een jaar voor zijn dood in 1985 – heb ik nog een keer zijn verhaal gehoord. Toen wist ik al veel meer en mijn vragen waren gericht geworden. Inmiddels was ik namelijk bezig af te studeren aan de faculteit Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit in Rotterdam met een doctoraalscriptie over de opvang van joodse oorlogsslachtoffers na de oorlog. Het onderzoek voor die scriptie en gesprekken met andere joodse vervolgingsslachtoffers hadden bevestigd dat mijn grootvaders verhaal niet uitzonderlijk was. Voor zijn lotgenoten gold hetzelfde. ‘Dat zal wel,’ zei hij, ‘maar denk maar niet dat je nu alles al weet en luister goed naar wat ik je vertel. Wacht ook niet te lang met de rest van je interviews, want binnenkort zijn we dood en hoeft het niet meer.’ Ik heb ons gesprek toen opgenomen. Helaas is de kwaliteit abominabel. Wel is z’n krachtige stem en typische intonatie nog heel herkenbaar. Zijn regelmatig opkomende boosheid en spot met absurde situaties verbergt hij niet voor me. Ik hoor ook zijn natuurlijke charme en scherpe humor terug. Vooral wil hij dat ik alles heel goed in me opneem. ‘Begrijp je wel goed wat ik zeg? En geef me snel nog een sigaartje voor je grootmoeder het in de gaten heeft want dat kan ik nu wel gebruiken.’ Het is moeilijk naar de cassette te luisteren. De intimiteit en het gemis overweldigen me dan. Hij gaf mij altijd intens liefde, ondanks alles wat hij had doorstaan.

Zijn boodschap is heel helder. De ellende was dus na de bevrijding nog lang niet afgelopen. Waarom dan niet? Ik kon mij daar, net als over zijn ervaringen in Auschwitz, geen voorstel-

ling van maken. Maar ik studeerde niet voor niets geschiedenis en ik probeerde toen, en nu nog steeds, verklaringen te vinden voor datgene wat er ná de Shoah gebeurde met de Nederlandse joden. Ik was ook verbaasd en vooral boos over alles wat ik tegenkwam in mijn onderzoek. De rotopmerkingen die joden te verduren kregen; de meedogenloze bureaucratie die hun bij elke stap gedurende de opbouw van een nieuw bestaan in de weg stond; de schaamteloze verwaarlozing door de overheid; het wanstaltig egocentrische gedrag van hen die zich benadeeld voelden; het achteloze antisemitisme van de moffen tijdens de vijf jaren van bezetting bevestigd erna, en het schandelijk gebrek aan compassie en medeleven van Nederlandse medeburgers. Boos, omdat ik vond dat mijn grootvader en de anderen schandelijk in de steek waren gelaten. Hoe kon het in vredesnaam waar zijn? Ze hadden de concentratiekampen en onderduik moeten doorstaan om vervolgens te merken dat ze thuis niet meer welkom waren. Ik probeerde deze vragen en aanzet tot antwoorden te verwoorden in mijn afstudeerscriptie, in een artikel in de *Haagse Post* van 4 mei 1984 en in de serie radioprogramma's *De Joodsche Quaestie*, die ik in 1985 samen met mijn collega Ger Jochems maakte voor de VPRO. Ik vond onlangs de behoorlijk dikke stapel met reacties op die radio-serie terug. In het precomputertijdperk van de jaren tachtig belden luisteraars na afloop naar de omroep en werd het commentaar op formulieren vastgelegd. Er was veel gebeld door emotionele mensen met de behoefte om hun eigen verhaal aan iemand kwijt te kunnen; door een aantal luisteraars die de exclusieve aandacht voor joden te eenzijdig vonden want alle Nederlanders hadden moeilijkheden gehad na de oorlog; een paar die begonnen over de verschrikkingen van de Hongerwinter; enkelen die bewaarde spullen van gedeporteerden hadden teruggegeven; en twee die zich hadden gestoord aan ondankbaarheid van joden ná de oorlog.